

В.І. Горбань
ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ
1991–2011 РР. В РЕАЛІЗАЦІЇ І
ПЕРСПЕКТИВАХ

Анотація. Аналізуються проблеми реалізації державного суверенітету України, його історичні перспективи в умовах глобалізації і поширення теорій та міжнародної політичної практики обмеження державного суверенітету.

Ключові слова: суверенітет держави, людини, народу, нації; обмежений суверенітет; реальний суверенітет.

Аннотация. Анализируются проблемы реализации государственного суверенитета Украины, его исторические перспективы в условиях глобализации, распространения теорий и международной политической практики ограничения государственного суверенитета.

Ключевые слова: суверенитет государства, человека, народа, нации; ограниченный суверенитет; реальный суверенитет.

Abstract. The article examines the issue of Ukraine's state sovereignty and its historical perspective in the context of globalization and the spread of international political theory and practice of limiting state sovereignty.

Key words: sovereignty, human, people, nation, limited sovereignty, the country's sovereignty.

Найвище історичне досягнення України – державний суверенітет від 1991 року – співпало в часі з так званою глобалізацією у світі, коли саме поняття суверенітет активно переосмислюється і, за словами одного з його дослідників, «не існує консенсусу навіть з приводу того, чи є дане поняття дискусійним чи безспірним у своїй основі» [1, с.64].

З одного боку, це є наслідком демократизації науки, поширення методологічного плюралізму, свободи думки. Зокрема, зазначене поняття постійно примножує свої смислові значення, оскільки розробляється дослідниками різних наукових спеціальностей: філософами, політологами, юристами, істориками. В Україні, наприклад, це - І. Алексєєнко, Р. Бірюков, М. Жуган, Р. Зварич, В. Кремень, Т. Кремень, І. Куян, А. Селіванов, В. Ткаченко, Ю. Шемшученко, С. Шергін та ін. Хоча й в окремих науках, в тому числі правознавстві і юриспруденції, свобода думки створила стан, коли, за влучним зауваженням А. Ковальчука, жоден з серйозних фахівців не візьметься дати однозначно правильні відповіді з базових категорій [2, с. 104].

Новітнім перспективним засобом подолання наукового хаосу в розробці проблем загальнолюдського значення стає їх комплексне дослідження, оскільки, як вважають автори такої методики зі спеціалізованого на глобальній проблематиці інституту Санта-Фе (США), її пізнання в рамках якої-небудь однієї науки неможливе [3, с. 3]. У започаткованій НАН України практиці підготовки й видання щорічних національних доповідей третя з них, що готується у 2011 р., зосереджена на питаннях суверенітету в умовах глобалізації, які потребують міждисциплінарного аналізу. На

необхідність саме такого підходу до її підготовки вказав віце-президент НАН України В. Гесць [4, с. 27].

З другого боку, в сучасних дослідженнях відзначається реальна ситуація «нерівноцінних суверенітетів» на рубежі ХХ–ХХІ ст. як наслідок утворення нових держав після Другої світової війни з колишніх колоній або «переформатування» попередніх держав (як СРСР, Югославія та ін.). Ці нові «квазідержави», як їх називають, не відповідають критеріям історично й емпірично підтвердженій суверенності і потребують зовнішньої допомоги, підтримки, що піддає ерозії саму суть поняття суверенітету [1, с. 74]. Разом з тим «старі» (давні, історично утверджені) держави вищим суверенітетом, ніж державний, проголошують суверенітет окремої людини, який забезпечується міжнародно-правовим суверенітетом створеного й очолюваного ними міжнародного співтовариства держав у формі ООН, НАТО, Європейського Союзу та ін. міжнародних структур. «Сьогодні у світі дедалі ширшим стає усвідомлення того, що держава є слугою свого народу, а не навпаки. Тим часом суверенітет особистості – а під цим я розумію права людини та її основні свободи, як це записано в Статуті ООН, – наголошував Генеральний секретар ООН Кофі Аннан, – зміцнився завдяки дедалі глибшому усвідомленню кожною людиною свого права визначати власну долю». Таку еволюцію в розумінні державного суверенітету багато хто сприйме зі скептицизмом, і, навіть, ворожістю, але попри це, застерігав далі Кофі Аннан, змушений буде вітати під загрозою міжнародного втручання у випадках порушень прав людини. Для таких держав уже не будуть «абсолютним захистом» традиційні для історичного минулого поняття «національний суверенітет», «державні кордони» [5, с. 4].

Будучи членом ООН і Ради Європи та прагнучи до вступу у Європейський Союз, Україна не може не брати до уваги новітніх змін у підходах до державного суверенітету. Відповідно В. Гесць визначив як одне з проблемних питань теми національної доповіді НАН України за 2011 рік співвідношення влад і, зокрема, послався на дослідження російського ліберала В. Іноземцева та відомого у світі філософа і соціолога Д. Белла, які розробляють концептуальні підходи до легалізації зовнішнього втручання у справи суверенної держави за умов порушень нею певних прав людини [4, с. 27].

Одразу після здобуття Україною державного суверенітету в 1991 році її інтелектуальні сили й правлячі кола здебільшого наївно вважали розвинуті країни Євроатлантичного блоку гарантами свого вистражданого історичного здобутку, а основну загрозу йому вбачали у відродженні суверенної Росії як спадкоємиці колишньої Російської імперії. У 1994 році в Будапешті на прохання України, яка добровільно відмовилась від свого ядерного потенціалу, США, Велика Британія, Росія і Україна підписали Меморандум про гарантії безпеки України.

У 1995 р. Україна стала членом Ради Європи і взяла на себе ряд обов'язків та зобов'язань щодо трансформації колишньої соціалістичної державно-правової системи за європейськими стандартами, погодившись на моніторинг та контроль за виконанням цих зобов'язань з боку Ради Європи.

У 1996 р. Україна прийняла нову Конституцію і закріпила в ній, зокрема, принцип верховенства права та положення про трансформацію міжнародних договорів, що їх ратифікує Верховна Рада України, в національне законодавство. При цьому безпосередньо участь у розробці Конституції України брав суддя зі США, українець за походженням, Б. Футей, інші європейські консультанти.

Лише з 1997 року в Україні з'явилися епізодичні публікації з постановкою проблеми щодо перспектив державного суверенітету в умовах глобалізації. Зокрема, С. Шергін у статті про світовий порядок розглянув генезис цієї ідеї та її втілення у двох тенденціях: міжнародного порядку на основі державних суверенітетів і, навпаки, на основі верховенства прав людини, а не прав держави. При цьому С. Шергін прозорливо (як показав розвиток подій) вказав на об'єктивну обумовленість реалізації другої тенденції на прикладі еволюції Європейського Союзу від конфедерації до федерації [6].

У тому ж році в офіційному виданні «Урядовий кур'єр» була опублікована стаття В. Кременя і В. Ткаченка з постановкою проблеми «Українська держава у контексті глобалізму» [7]. У ній автори окреслили «дві сторони медалі». Першу – інтеграційні механізми формування єдиного світового ринку транснаціональними корпораціями з відповідною наднаціональною адміністративною системою регулювання (МБРР, МВФ, ГАТТ, ООН тощо) і регіоналізація внутрідержавна та міждержавна (США-Канада-Мексика в рамках НАФТА і Євросоюз). У цьому контексті Україна, на думку авторів, як «проміжна цивілізація» на межі між традиційно-общинною цивілізацією Сходу і ліберального Заходу після розпаду СРСР змушена визнати за собою статус слабозвинуватих суспільств перехідного типу з вразливою системою безпеки. За цих умов шлях України – партнерські стосунки з НАТО і Євросоюзом з перспективою вступу до них між 2005–2010 рр., для чого Україна (тут автори послалися на авторитетну думку З. Бжезінського) має здійснити значні внутрішні реформи щоб бути визнаною як держава Центральної Європи.

Друга сторона медалі – «тіньова» – трансформація національної держави за умов глобалізації, пріоритету міжнародного законодавства над внутрідержавним і обмеження державного суверенітету при входженні до складу наднаціональних управлінських структур. При цьому відбувається регіоналізація і дезінтеграції системи національного управління з перспективою сегрегації одних регіонів і прискореної інтеграції з розвинутими центрами світової системи – інших. Як наслідок, зведення функцій національних держав до рівня середньої ланки глобальної системи управління.

Характерно, що В. Кремень і В. Ткаченко зовсім не розглядали проблему співвідношення суверенітету держави з правами людини і, фактично, виступили з позицій апології процесу трансформації пострадянської України в державу «бюрократичного корпоративізму», де колишня партійно-господарська номенклатура, «виконуючи стабілізуючу функцію», використала своє становище в державному апараті для прискореного формування власного «тіньового» капіталу за допомогою «ренти влади». Те, що при цьому відбулася криза демократії і держава «змушена вдаватися до політичних чи ідеологічних чинників блокування деструктивної активності деяких

суб'єктів ще до їх легалізації в системі демократичних інститутів» автори виправдовують аналогією із західними демократіями, де відбувається те ж саме. Щоправда, «за допомогою більш «еластичних» технологій політичного менеджменту шляхом делегітимації зазначених суб'єктів чи зіштовхування їх на позиції непопулярного в суспільстві радикалізму. Дотримуючись і поглиблюючи традицію бюрократичного корпоративізму, сучасна держава стала засобом демобілізації сил, які намагаються опиратися «правилам гри» глобального розподілу праці і є загрозою глобалізації суспільного життя». Загрозу «пероністського популізму» в Україні, коли дрібний і середній капітал разом з профспілками може виступити проти великого бюрократичного капіталу, пов'язаного із зарубіжним, автори пропонували унеможливити «випереджувальною формулою» раціонального самообмеження олігархії і реалізації доктрини «соціальної держави» з жорсткими формами забезпечення законності й порядку, застосування правових санкцій щодо порушників встановлених державою «правил гри». Тим самим, по суті, було спрогнозовано можливість «помаранчевої революції» 2004 року.

За весь період від постановки проблеми С. Шергіним, В. Кременем і В. Ткаченком у 1997 р. і до 2011 р. в інтелектуальному середовищі України були відсутні дискусії з питань суверенітету. Окремі публікації мали розрізнений характер. Виключенням з правил стала збірка наукових статей, підготовлена у 2007 р. Інститутом держави і права імені В.М. Корецького НАН України, як перша спроба системного осмислення проблеми [8]. Разом з тим в Україні фактично явочним порядком здійснювався політико-правовий процес євроінтеграції України. У 2001 р. директор Інституту законодавства Верховної Ради України В. Опришко обґрунтував актуальність участі України у світовому процесі уніфікації правових систем і, зокрема, в побудові правової системи об'єднаної Європи [9, С. 27–28]. У 2004 р. Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка проводив міжнародний семінар за темою: «Юридична методологія основа гармонізації законодавства України до законодавства ЄС» [10]. 19.06.2003 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про основи національної безпеки», в якому законодавчо визначалася перспектива вступу України до Європейського Союзу і НАТО без згоди на те народу.

01.07.2010 р. Закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» у ст. 11 визначив набуття Україною членства в Європейському Союзі з інтеграцією у європейський політичний, економічний і правовий простір як одну із засад зовнішньої політики. При цьому було внесено зміни до Закону України «Про основи національної безпеки», виключивши з нього положення про вступ України до НАТО.

Юристи України активно обговорюють, які зобов'язання перед Радою Європи Україна вже виконала, а які ще має виконати відповідно до висновків моніторингових комісій і резолюцій Парламентської Асамблеї Ради Європи [11, с. 148–151]; які органи та інститути, види нормативних актів створюються відповідно до підписаних 13.12.2007 р. Лісабонських договорів про Євросоюз та про функціонування Євросоюзу [12, С. 153–154]. При цьому проблема суверенітету України в таких публікаціях є «фігурою умовчання».

Окремо від зазначеного процесу ряд авторів епізодично зверталися до проблеми суверенітету України, проте здебільшого в цих публікаціях відсутні навіть взаємні посилання, що не можна назвати розвитком думки чи дискусією. В контексті теми нашої публікації виділимо теоретичну статтю М. Жугана, який логічним методом доводить фактичну неможливість народовладдя, а, отже, суверенітету народу і обґрунтовує сучасне розуміння суверенітету тільки як верховенства державної влади – суб'єкта управління – над народом як об'єктом [13, с. 5, 7].

Чітке формулювання проблеми в аспекті альтернативності глобалізації і державного суверенітету було здійснено С. Блавацьким у тижневику «Дзеркало тижня» [5]. Проте це не викликало наукового резонансу і лишилося без помітних наслідків у відгуках. Між тим С. Блавацький навів достатньо авторитетних думок, вартих обговорення в контексті реалізації політики євроінтеграції України. Зокрема, ним було акцентовано найсерйозніший чинник підриву концепції державного суверенітету, пов'язаний із поширенням і затвердженням універсальної ідеології прав людини. Так цитуючи наведені на початку цієї статті слова з промови Генерального секретаря ООН Кофі Аннана, С. Блавацький вказав на приєднання держав (в тому числі України) до міжнародних конвенцій і протоколів у сфері захисту прав і свобод громадян як на юридичну підставу для обмеження державного суверенітету у вигляді пріоритету міжнародних норм права над національними.

Разом з тим С. Блавацький сформулював альтернативну точку зору на основі узагальнення висновків багатьох експертів. Вона полягає в тому, що зворотним боком інтернаціоналізації у світі є посилення конкуренції і конфліктів, передусім в економіці й фінансах. Це не послаблює а, навпаки, посилює значення державного суверенітету. За цих умов міжнародні економічні і політичні організації створюються сильними державами як інструмент реалізації національних інтересів за допомогою так званої «кооптивної влади», якою наділяються МВФ, СБ, МБРР та інші. Науковим та ідеологічним прикриттям цих процесів, особливо в зв'язку з переходом від біполярного до однополярного світу на чолі з «останнім сувереном» США, є штучне створення кон'юнктурних версій на виправдання втручання США і їх союзників у внутрішні справи інших держав під приводом захисту прав людини, насправді ж у власних інтересах.

Остання точка зору, наведена автором, досі залишалася без уваги в Україні, як і вся постановка проблеми про співвідношення суверенітетів держави і людини. Так, наприклад, автор підручника з теорії держави і права О. Скакун розглядає суверенітет держави лише у співвідношенні з суверенітетами народу і нації у розділі «Теорія держави», тоді як у іншому розділі «Теорія демократії. Права людини» всупереч попередньому розділу стверджує з посиланням на ст. 3 Конституції України, що у відносинах «людина – держава» пріоритет належить людині, а держава та її структури... покликані підкорити свою діяльність охороні й захисту прав людини» [14, С. 42-43, 143-144].

Автори академічного курсу теорії держави і права подають безпроблемну апологію глобалістичній концепції суверенітету, яка змінюється в зв'язку зі

створенням органів світового співтовариства і добровільним вступом держав до них з визнанням їх верховенства над собою з окремих питань, в тому числі прав людини. «По суті – це втілення ідей обмеженого суверенітету, однак, на повній демократичній, розумній основі». При цьому такі органи й організації як ООН, Рада Європи можуть перевіряти стан справ з окремих питань в середині держави, а держави – звітують, надають інформацію і «зобов'язані виконувати приписи цих організацій» [15, с. 65].

Безальтернативно розглядають входження України у світову глобалізовану систему з вимогою дотримання прав людини Р. Зварич [16, С. 10–11], Р. Бірюков [17, С. 39–40]. Лише деякі автори публікацій вдаються до абстрактних зауважень щодо піднесення націоналізму як противника глобалізації, не наводячи при цьому аргументації щодо реальних можливостей нових національних держав, в тому числі України, зберегти, забезпечити свій суверенітет і права людини в їх розумінні «старими демократіями» США, Англії, Франції, інтегруючись разом з ними в міжнародні структури [18, с. 40; 19, С. 137–138].

Певним дисонансом із більшістю публікацій є стаття І. Куян, у якій міститься слабка своєю абстрактністю спроба декларувати «неприпустимість і неможливість в принципі» зовнішнього втручання в справи суверенної держави через міжнародне право та не з її волі. На доказ цьому використовується теза про те, що договірні відносини «не можуть бути владними відносинами». Але при цьому І. Куян суперечить сама собі, коли тут же продовжує: «Трансформація договірних відносин у владні можлива тільки на добровільних засадах, але це вже тема відмови держави від свого суверенітету, що виходить за межі взаємозв'язку суверенітету та міжнародного права» [20, с. 18]. Справа у тому, що так звана євроінтеграція України є добровільною з боку держави, а позицією українського народу щодо цього питання не цікавились. За умов економічної слабкості і неспроможності забезпечити своїми силами власну обороноздатність країна залишається «узбіччям Європи».

Перелом в осмисленні історичних перспектив суверенітету України намітився з 2010 р. В організованому редакцією журналу «Право України» обговоренні теми «Юридична наука в Україні: стан, проблеми, тенденції та перспективи» В. Тацій вперше прямо вказав на євроінтеграцію як загрозу народовладдю і суверенітету України після набуття чинності Лісабонських угод з 01.12.2009р. [21, С. 8–9]. Проте, минуло більше року, перш ніж у березні 2011 р. Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України провів методологічний семінар з проблем суверенітету в умовах глобалізації, а Національна Академія Наук України задекларувала підготовку щорічної національної доповіді на цю тему за 2011 р.

Доповіді учасників березневого семінару і їх висвітлення у публікаціях характеризує сучасний, далеко не передовий у порівнянні з міжнародним рівнем, стан розуміння проблематики, її нерозробленість. Так, наприклад, учасник цього заходу В. Геєць окреслив необхідність розробки проблем співвідношення у внутрішньому суверенітеті силовій владі, грошових і економічних влад, влади народу, прав людини, регіональних влад, а у зовнішньому суверенітеті – влади ООН і ЄС [4, С. 127–128].

Разом з тим в інформації про роботу семінару А. Полешко визначив його тему як конституційно-правові засади державного суверенітету України за умов глобалізації [22]. У висвітленні зазначеного зібрання журналом «Віче» – він відбувся за темою «Державний, національний, народний суверенітет в умовах глобалізації» [4, с. 126].

Цінність семінару полягає в започаткуванні дискусії, яка може привести до якісно нового осмислення проблематики суверенітету і українського самовизначення в ній. Показовим є вже те інтелектуальне різномаяття, яке відчувалося у промовах доповідачів. Так, Ю. Шемшученко висловив своє бачення членства держав у Європейському Союзі, за яким вони не передають власний суверенітет, а лише відповідні суверенні права. З цього ж приводу А. Селіванов констатував, що договір ЄС у його Лісабонській редакції (статті 2, 4, 6) свідчить про ігнорування державами, до яких хоче приєднатися Україна, будь-якого суверенітету [4, с. 126, 131]. Аналіз Лісабонських договорів К. Смирновою також виявляє, що за ст. 47 Договору про Європейський Союз він наділяється міжнародною правосуб'єктністю. У ньому створено і функціонує сім наднаціональних інститутів, наділених правотворчими, виконавчими і правозастосовчими повноваженнями [12].

Ю. Шемшученко і А. Селіванов виявилися одностайними в питанні пріоритету народного суверенітету над державним. Водночас Ю. Шемшученко відзначив відірваність реальної влади в Україні від народу, який не має законодавчої ініціативи і розробленого механізму контролю за діяльністю державних органів, а політичні партії витіснили народ з виборчого процесу. З цього ж питання Представник Президента України у Верховній Раді України Ю. Мірошниченко констатував тенденцію все більшого впливу і втручання міжнародних організацій в реалізацію внутрішньої політики національних держав і висловив занепокоєність тим, що «запустивши на свої ринки й до керування нашою державою зовсім інших суб'єктів» проблемним постає питання: «Чи не перетвориться інструмент або інститут прямої демократії на спосіб реалізації не нашої політики?» [4, с. 127, 129–131].

Нетрадиційно розглядалося питання про економічний суверенітет як основу всього комплексу проблематики суверенітету. Зокрема, Ю. Шемшученко відзначив той факт, що українська держава нині володіє всього 20% власності, що не дозволяє їй істотно впливати на характер економічних відносин і ослаблює можливості захисту свого державного, національного, народного суверенітету. У свою чергу В. Мамутов акцентував на первинності економічного суверенітету у співвідношенні з державним і на необхідності у цьому зв'язку подолати допущені в Україні крайнощі: відмову від планування, безвідповідальність усіх за все та ідеалізацію капіталізму. На думку В. Мамутова, необхідно будувати не ринкову, а змішану економіку на основі конвергенції капіталізму і соціалізму [4, с. 127, 130].

Отже, інтелектуальні, особливо юридичні, сили України у 2010–2011 рр. дещо пізно, проте дійшли до усвідомлення суперечностей між реалізацією державного суверенітету України та її інтеграцією до Європейського Союзу. Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України інтенсифікує комплексне дослідження проблеми, яке, проте, ще попереду. Тим часом політичний процес євроінтеграції

України і його законодавче оформлення уже випереджає наукову думку, що загострює ситуацію. Зарубіжні політики й інтелектуали відкрито декларують щодо України необхідність вибору у двовимірному альтернативному просторі: або вступ до митного союзу з Росією, Білорусією, Казахстаном, або вступ до Європейського Союзу, не залишаючи третього, самостійного шляху вільного суверенного розвитку у власній державно-правовій системі.

При цьому, з одного боку, євроатлантичні голоси не приховують свого інтересу до України, насамперед з геополітичних стратегічних міркувань, не допустити її реінтеграції з Росією та іншими колишніми республіками СРСР, що загрожує їм появою могутнього конкурента в економіці й політиці. Так, наприклад, радник багатьох президентів США З. Бжезінський обґрунтовує завдання США просувати свою політичну присутність у пострадянських республіках Євразії з метою їх подальшої дезінтеграції, а Національна розвідувальна Рада США у доповіді «Глобальні тенденції розвитку людства до 2015 р.» виносить рекомендації «розвинутим демократіям» щодо «забезпечення правильного управління» глобалізованим світом [23, с. 15; 7; 24, с. 40]. Інтелектуальним забезпеченням політичного курсу на євроатлантичне панування у світі, очолюване «останнім сувереном» – США – стають новітні модернізації теорії держави і права в аспекті «обмеженого державного суверенітету». Як типовий приклад наведемо ідеї авторитетного науковця У. Бека, які не слід ігнорувати в українській аналітиці. Зокрема, ідеї про подолання просторової локалізованості держав шляхом системного влаштування в їх кордони «отворів» у вигляді всіляких виключень з правил, покликаних гарантувати вільне переміщення інформації, капіталу, людей і послуг; ідеї «самоденаціоналізації» – обмеження незалежності національних урядів як перепони на шляху транснаціональних інновацій і розвитку нових форм державності; ідеї постнаціонального «загальноєвропейського» суверенітету у «космополітичних» державах з «космополітичними» національностями шляхом відокремлення держави від нації і протиставлення демократії та прав людини – автократії і націоналізму; ідеї універсалізації і партикуляризації прав з відповідною перебудовою міжнародного права; ідеї Європи як космополітичної федерації держав і квазідержав [25, С. 4-6, 8-9].

З другого боку України – в Росії – на противагу ідеям і спробам її десуверенізації і розчленування з початку ХХІ ст. активно розробляється концепція «реального суверенітету», яка втілюється в так званому «путінському курсі» на повернення Росії втраченого статусу великої держави: іти своїм шляхом, не відокремлюючись від об'єктивних процесів глобалізації, інтеграції, транснаціоналізації економічної діяльності і спільної боротьби проти новітніх викликів і загроз, але й не приймаючи зарубіжних повчань, тим більше нав'язування тих чи інших моделей побудови суспільства, форм управління [26, С. 98–99].

Вибір України ще попереду, якщо його робитиме народ. Для свідомого вибору народу необхідна правдива інформація, яку має розкривати інтелігенція. Звісно, така перспектива можлива за демократичного розвитку України, а не таких новітніх трактовок ліберальної демократизації, які подає У. Бек. А саме, що юридичне

забезпечення принципів глобалізації має санкціонуватися і проводитися в життя державою часто «всупереч суспільному спротиву», що держави мають «примусувати свої народи приймати транснаціональні правила гри», іноді «заднім числом» обґрунтовуючи прийняті рішення, «підводячи легітимну базу під ті з них, що не можуть бути названі демократичними...позбавляють національні уряди ряду повноважень» [25, С. 3–4]. Чи не таким чином уже законодавчо визначено інтеграцію України до Євросоюзу?

Література

1. Мусихин Г.И. Классификация теорий суверенитета как попытка преодоления «концептуального эгоизма» // *Общественные науки и современность*.-2010. – № 1. – С. 64–78;
2. Ковальчук А. Про необхідність наукового розуміння базових категорій правознавства і юриспруденції // *Право України*. – 2006. – № 9. – С. 103–106;
3. Васильева С. Противостояние хаосу: иначе будет Африка // 2000. *Еженедельник* № 31 (567) 5–11 августа 2011 г. *Свобода слова*;
4. Державний, національний, народний суверенітет в умовах глобалізації // *Віче*. – 2011. – № 9. – С. 26–31;
5. Блавацький С. Дилема глобалізації та державного суверенітету // *Дзеркало тижня*. – 2002. – № 1 (376), 12 січня. – С.4;
6. Шергін Сергій. Світовий порядок: концепції і реальність // *Політика і час*. – 1997. – № 1. – С. 15–20;
7. Кремень В., Ткаченко В. Українська держава у контексті глобалізму // *Урядовий кур'єр*. – 1997. – № 227–228, 6 грудня. – С. 5, 7;
8. Національна держава і право в умовах глобалізації: зб. наук. статей. – К.: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. – 2007;
9. Опришко В. Питання трансформації Європейського права в законодавство України // *Право України*. – 2001. – № 2. – С. 27–30;
10. Український правовий часопис. – Випуск № 7 (12). – 2004, вересень;
11. Федорова А. Членство України у Раді Європи: нові перспективи співробітництва // *Право України*. – 2011. – № 4. – С. 148–152;
12. Смирнова К. Європейська інтеграція та Україна // *Право України*. – 2011. – № 4. – С. 153–158;
13. Жуган М.Г. Суверенітет як конституційний принцип // *Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Право»*. – Вип. 1. – Х.: ХНАДУ, 2001. – С. 5–9;
14. Скакун О.Ф.. *Теорія держави і права: підручник*. – Харків: Консум, 2011. – 656 с.;
15. *Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко*. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.;
16. Зварич Р. Національна держава в контексті глобалізації // *Юридична Україна*. – 2009. – № 2. – С. 8–11;
17. Бирюков Р. Право и глобализация // *Юридичний вісник*. – 2010. – № 1. – С. 36–41;
18. Кремень Т. Державний суверенітет у добу глобалізації // *Політика і час*. – 2003. – № 10. – С. 36–40;
19. Алексєнко І. Національна держава: імператив трансформації // *Політичний менеджмент*. – 2009. – № 1;
20. Куян І. Чи послаблює глобалізація суверенітет національних держав? // *Віче*. – 2009. – № 12. – С. 15–18;
21. Тацій В. Українська держава і право на початку ХХІ століття // *Право України*. – 2010. – № 1. – С. 6–14;
22. Полешко А. Державний суверенітет України за умов глобалізації: конституційно-правові засади (нотатки з семінару) // *Право України*. – 2011. – № 4. – С. 294–295;
23. *Перспективы человечества: тревожный прогноз Бжезинского // Мировая экономика и международные отношения*. – 1997. – № 5. – С. 48–158;
24. Тихомиров Ю.А. Суверенитет в условиях глобализации // *Право и политика*. – 2006. – № 11. – С. 37–41;
25. Бек Ульрих. *Трансформация политики и государства в эпоху глобализации // Свободная мысль – XXI*. – 2004. – № 7. – С. 3–11;
26. Пастухова Н.Б. Суверенитет: историческое прошлое и настоящее // *Вопросы истории*. – 2007. – № 8. – С. 92–99.